

MUJARRAD VA MAZID FE'LLAR (BOB 1–10) FE'LLARINING MORFOLOGIK TAHLILI

Orifxonova Soliha Davronjon qizi

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD Raximjanov Masrur Nugmanovich

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21372654>

Annotatsiya: Mazkur maqola arab tili sarf ilmining ikki muhim bo'limi — fe'llarning mujarrad va mazid turlarga bo'linishi hamda ularning o'zak harflari tabiatiga ko'ra sahih va mu'tall turlarga tasniflanishi masalalariga bag'ishlangan. Maqolada sulasiy va ruboiy mujarrad fe'llarning vazn tuzilishi, sulasiy mazid fe'llarning o'n bobi (bob 2–10) bo'yicha ziyoda harflarning semantik-grammatik funksiyalari, shuningdek, tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan bo'lib, natijalar arab tili morfologiyasini o'qitish va o'rganish jarayonida amaliy ahamiyat kasb etadi

Kalit so'zlar: mujarrad fe'l, mazid fe'l, sulasiy, ruboiy, abvob al-fi'l, ziyoda harflar, sahih fe'l, arab tili sarfi

Kirish. Arab tili sarf (morfologiya) ilmi fe'l tizimini o'rganishda ikki asosiy tasnif mezoniga tayanadi. Birinchi mezon — fe'l o'zagining tarkibidagi harflar soni va ularga qo'shilgan ziyoda (qo'shimcha) harflarning mavjudligi bo'lib, shu asosda fe'llar mujarrad (ziyoda harflarsiz, sof o'zak) va mazid (ziyoda harflar qo'shilgan) turlarga bo'linadi. Ikkinchi mezon — o'zak tarkibidagi harflarning tabiati, ya'ni ular sog'lom undosh harflardanmi yoki illat harflari (ا، ي، و) dan iboratmi, degan mezon bo'lib, shu asosda fe'llar sahih va mu'tall turlarga ajratiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, ushbu ikki tasnif tizimi arab tili fe'l morfologiyasining butun binosini tashkil etadi — fe'lning qanday tasriflanishi, qanday masdar yasashi, qanday ism foil va ism maf'ul hosil qilishi bevosita shu ikki mezonga bog'liq. Mazid fe'llardagi ziyoda harflar fe'lning lug'aviy ma'nosiga qo'shimcha semantik ottenkalar (o'timlilik, o'zaro harakat, intensivlik, qabul qilish va h.k.) qo'shsa, mu'tall fe'llardagi illat harflari esa tasrif jarayonida turlicha fonetik-morfologik o'zgarishlarga (i'lol) uchraydi.

Maqolaning maqsadi — mujarrad va mazid fe'llarning vazn tuzilishini, xususan sulasiy mazid fe'llarning barcha o'n bobini (bob 1–10) tizimli tarzda yoritish, shuningdek sahih va mu'tall fe'llarning barcha kichik turlarini (solim, muzaaf, mahmuz; misol, ajvaf, naqis, lafif) misollar asosida tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) mujarrad fe'l tushunchasi va uning ikki turini (sulasiy, ruboiy) yoritish; 2) mazid fe'llarning barcha o'n bobini vazn va ma'no jihatidan tahlil qilish; 3) sahih fe'l turlarini ko'rsatish; 4) mu'tall fe'l turlarini tahlil qilish. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Arab tilida deyarli barcha so'zlar (fe'l, masdar, ism foil, ism maf'ul va boshqalar) uch yoki to'rt undosh harfdan iborat o'zakdan (jazzr) yasaladi. Bu — arab tilining sof semitik xususiyati bo'lib, o'zbek tili kabi affiksallardan farqli o'laroq, arab tilida so'z yasalishi asosan o'zak ichidagi unlilarning almashinishi va maxsus qoliplar (awzān) yordamida amalga oshiriladi.

Sarf olimlari fe'l o'zagini tahlil qilishda uni shartli ravishda ع، ل، ف harflari bilan belgilaydilar — bu "mizān as-sarfi" (sarfiy o'lchov) deb ataladi. Masalan, كَتَبَ (yozdi) fe'lining vazni فَعَلَ bo'lib, ك harfi ف o'rnida, ت harfi ع o'rnida, ب harfi ل o'rnida turadi. Bu usul har

qanday fe'lining tuzilishini standart shaklda ifodalash va uni boshqa fe'llar bilan qiyoslash imkonini beradi.

Fe'l o'zagi tarkibidagi harflar soniga ko'ra fe'llar sulasiy (uch harfli, masalan كَتَبَ) va ruboiy (to'rt harfli, masalan دَخَلَ — dumalatdi) turlarga bo'linadi. Sulasiy fe'llar arab tilida eng ko'p uchraydigan va eng mahsuldor tur hisoblanadi, ruboiy fe'llar esa nisbatan kamroq, ko'pincha tovush taqlidi yoki takroriy harakatni ifodalovchi so'zlarda uchraydi.

Mujarrad fe'llar: Sulasiy va ruboiy mujarrad. Mujarrad (المجرد) fe'l — bu tarkibida hech qanday ziyoda (qo'shimcha) harf bo'lmagan, faqat asl o'zak harflaridangina iborat fe'lidir. Sulasiy mujarrad fe'l uch bobga (البواب) bo'linadi, bu bo'linish fe'lning mozi va mudori' shaklidagi harakatlarning (fatha, damma, kasra) kombinatsiyasiga asoslanadi: birinchi bob — يَفْعُلُ فَعْلٌ (masalan يَنْصُرُ نَصْرٌ — yordam berdi), ikkinchi bob — يَفْعُلُ فَعْلٌ (masalan يَضْرِبُ ضَرْبٌ — urdi), uchinchi bob — يَفْعُلُ فَعْلٌ (masalan يَفْتَحُ فَتْحٌ — ochdi). Bundan tashqari yana uchta kichik bob mavjud: يَفْعُلُ فَعْلٌ (يَفْرَحُ فَرَحٌ — xursand bo'ldi), يَفْعُلُ فَعْلٌ (يَكْرُمُ كَرَمٌ — saxiy bo'ldi) va يَفْعُلُ فَعْلٌ (يَحْسِبُ حَسِبٌ — gumon qildi) — bu oxirgi tur kam uchraydigan istisno hisoblanadi.

Ushbu boblarning taqsimoti ko'pincha semantik qonuniyatga ham bog'liq: masalan يَفْعُلُ فَعْلٌ bobi asosan doimiy sifat va xususiyatlarni (masalan حَسُنَ — chiroyli bo'ldi) ifodalovchi fe'llarda uchraydi, يَفْعُلُ فَعْلٌ bobi esa ko'pincha ichki-hissiy holatlarni (masalan غَضِبَ — g'azablandi) ifodalaydi. Bu qonuniyatlarni bilish talabalarga fe'lning mudori' shaklini to'g'ri hosil qilishda katta yordam beradi.

Ruboiy mujarrad fe'l esa faqat bitta vaznga ega: فَعَّلَ (masalan تَرْجَمَ — tarjima qildi, وَسَّوَسَ — vasvasa qildi, زَلَزَلَ — larzaga soldi). Bu fe'llarning ko'pchiligi ikki bo'g'inli o'zakning takrorlanishidan (masalan زَلَزَلَ so'zida زَل bo'g'ini takrorlangan) yoki tovushga taqlid so'zlardan yasaladi va ular tasrifda sulasiy fe'llarga o'xshash, biroq to'rtinchi harfning mavjudligi sababli o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Mazid fe'llar tushunchasi va ziyoda harflarning vazifasi. Mazid (المزيد) fe'l — bu asl uch yoki to'rt harfli o'zakka bitta, ikkita yoki uchta ziyoda harf qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan fe'l turidir. Ziyoda harflar sarf ilmida "الزيادة حروف" deb ataluvchi maxsus o'n harfdan tanlanadi, bu harflar arab sarf olimlari tomonidan "سَالَتْهُنَّهَا" (menga so'ragan eding) so'zida mujassamlashtirilgan — bu yodlash uchun qulay bo'lgan an'anaviy usuldur.

Ziyoda harflarning qo'shilishi shunchaki mexanik jarayon emas, balki fe'lning lug'aviy ma'nosiga sezilarli semantik o'zgarishlar olib keladi. Masalan, ziyoda harf fe'lni lozim (o'timsiz)dan muta'addi (o'timli)ga aylantirishi mumkin (خَرَجَ — chiqdi → أَخْرَجَ — chiqardi), ikki tomonlama yoki o'zaro harakat ma'nosini qo'shishi mumkin (ضَرَبَ — urdi → تَضَارَبَ — bir-birini urishdi), yoki fe'lni intensiv, kuchaytirilgan ma'noga aylantirishi mumkin (كَسَرَ — sindirdi → كَسَّرَ — mayda-mayda qilib sindirdi).

Sulasiy fe'lga qo'shiladigan ziyoda harflar soniga ko'ra mazid fe'llar uch guruhga bo'linadi: bir harf ziyoda qilingan (mazid bi harf, uch bob: 2–4), ikki harf ziyoda qilingan (mazid bi harfayn, besh bob: 5–9) va uch harf ziyoda qilingan (mazid bi thalāthati ahurf, bir bob: 10). Quyida ushbu boblarning har biri alohida ko'rib chiqiladi.

Sulasiy mazid: Bir harf ziyoda qilingan boblar (2–4-boblar). Ikkinchi bob — أَفْعُلُ vazni bo'lib, bunda fe'l boshiga hamza (أ) qo'shiladi. Bu bob eng ko'p ma'no funksiyasiga ega bo'lgan boblardan biri hisoblanadi: u ko'pincha fe'lni o'timli qiladi (جَلَسَ — o'tirdi → أَجْلَسَ — o'tirg'izdi), biror holatga kirishni bildiradi (أَصْبَحَ — ertalab bo'ldi), yoki fe'lning ta'diyasini kuchaytiradi. Masalan: أَخْرَجَ (chiqardi), أَكْرَمَ (hurmat qildi, in'om qildi) kabi.

Uchinchi bob — **فَاعِلٌ** vazni bo'lib, bunda ikkinchi harfdan keyin alif qo'shiladi. Bu bob asosan ikki taraf o'rtasidagi o'zaro harakat yoki musho'raka (birgalikda harakat) ma'nosini ifodalaydi: **كَتَبَ** (xat yozishdi, yozishmalar olib bordi), **قَاتَلَ** (jang qildi, kurashdi) kabi — bu yerda harakat faqat bir tomonlama emas, balki ikki tomon o'rtasida sodir bo'ladi.

To'rtinchi bob — **فَعَّلَ** vazni bo'lib, bunda o'rtadagi harf tashdid (ikkilantirish) bilan kuchaytiriladi. Bu bob ko'pincha ta'diya (o'timlilik berish) yoki takror-intensivlik ma'nosini ifodalaydi: **فَرَّخَ** (xursand qildi — **فَرَّخَ** dan, xursand bo'ldi), **كَسَّرَ** (mayda-mayda qilib sindirdi — **كَسَّرَ** dan, sindirdi). Ba'zan bu bob nisbat (biror sifatga ega deb hisoblash) ma'nosini ham beradi: **كَدَّبَ** (yolg'onchi deb hisoblagi).

Sulasiy mazid: Ikki harf ziyoda qilingan boblar (5-9-boblar). Beshinchi bob — **تَفَعَّلَ** bo'lib, bu **فَعَّلَ** boshiga **ت** qo'shilishi orqali hosil bo'ladi va ko'pincha mutāwa'a (fe'lning ta'sirini o'z ustiga qabul qilish, ya'ni o'zlik nisbati) ma'nosini beradi: **عَلَّمَ** (o'qitdi) → **تَعَلَّمَ** (o'qidi, o'rgandi). Oltinchi bob — **تَفَاعَلَ** bo'lib, bu **فَاعَلَ** boshiga **ت** qo'shilishi orqali hosil bo'ladi va ko'pincha ikki tomonlama harakatni yoki soxta/sun'iy holatni ko'rsatish (**تَظَاهَرَ** — o'zini ko'rsatish) ma'nosini beradi: **تَعَاوَنَ** (bir-biriga yordam berishdi), **تَظَاهَرَ** (o'zini ...dek ko'rsatdi).

Yettinchi bob — **اِنْفَعَلَ** bo'lib, bu boshiga hamzai vasl va **ن** qo'shilishi orqali hosil bo'ladi va deyarli faqat mutāwa'a (fe'l ta'sirining natijasini bildiruvchi, o'zlik-majhullik ma'nosidagi) fe'llarda qo'llaniladi: **كَسَرَ** (sindirdi) → **اِنكَسَرَ** (sindi, o'z-o'zidan singan holatga keldi). Bu bob deyarli hamisha lozim (o'timsiz) fe'l hosil qiladi.

Sakkizinchi bob — **اِفْعَلَ** bo'lib, ikkinchi harfdan keyin **ت** qo'shiladi va ko'pincha o'zlik nisbati yoki fe'lning subyekt manfaatiga qaratilganligi (ijtihod) ma'nosini beradi: **جَمَعَ** (yig'di) → **اِجْتَمَعَ** (yig'ilishdi, to'planishdi), **كَسَبَ** (topdi) → **اِكْتَسَبَ** (o'zi uchun orttirdi, kasb qildi). To'qqizinchi bob — **اِفْعَلَّ** bo'lib, oxirgi harf ikkilantirilib tashdid qo'yiladi va bu bob deyarli faqat rang va nuqson (jismoniy kamchilik) ma'nolarini ifodalovchi fe'llarda uchraydi: **احْمَرَّ** (qizardi), **اغْوَجَّ** (egri bo'ldi).

Sulasiy mazid: Uch harf ziyoda qilingan bob (10-bob). O'ninchi bob — **اِسْتَفْعَلَ** bo'lib, bu fe'l boshiga hamzai vasl, **س** va **ت** harflarining qo'shilishi orqali hosil bo'ladi. Bu bob sulasiy mazid fe'llar tizimidagi eng ko'p ziyoda harfga ega bob bo'lib, semantik jihatdan bir necha muhim ma'noni ifodalaydi. Eng keng tarqalgan ma'nosi — talab (istak, so'rash) ma'nosi: **غَفَرَ** (kechirdi) → **اِسْتَغْفَرَ** (kechirim so'radi), **عَلِمَ** (bildi) → **اِسْتَعْلَمَ** (bilishni so'radi, surishtirdi).

Bundan tashqari, **اِسْتَفْعَلَ** bobi "deb hisoblash, deb topish" ma'nosini ham berishi mumkin: **حَسَنَ** (chiroyli bo'ldi) → **اِسْتَحْسَنَ** (chiroyli deb topdi, ma'qulladi), **سَازОВОРШЛИК** ma'nosini ham ifodalaydi: **أَهَّلَ** (loyiq qildi) → **اِسْتَأْهَلَ** (loyiq deb topdi). Ba'zan bu bob shunchaki fe'lning boshlanishi yoki mustaqil bir holatga o'tishini ham bildiradi: **قَرَّرَ** (qaror topdi) → **اِسْتَقَرَّرَ** (barqaror bo'ldi, o'rnashdi).

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mazid fe'llarning har bir bobi o'ziga xos vazn (**وزن**) bo'yicha tasriflanadi va bu vaznlar mozi, mudori', amr, masdar va ism foil-ma'ul yasashda barqaror qoliplarni tashkil etadi. Shu sababli o'n bobni yod olish arab tilini o'rganuvchi uchun fe'l tizimini tushunishning poydevori hisoblanadi.

Ruboiy mazid fe'llar haqida qisqacha ma'lumot. Sulasiy mazid fe'llar tizimidan tashqari, arab tili sarfida ruboiy mujarrad fe'llarga ziyoda harflar qo'shilishi orqali hosil bo'ladigan ruboiy mazid fe'llar ham mavjud. Bu tizim sulasiy mazidga qaraganda ancha kichikroq bo'lib, atigi ikkita asosiy bobni o'z ichiga oladi. Birinchi bob — **تَفَعَّلَ** bo'lib, bu ruboiy mujarrad boshiga

ت qo'shilishi orqali hosil bo'ladi va odatda mutāwa'a (o'zlik, ta'sirni qabul qilish) ma'nosini beradi: دَخَرَ (dumalatdi) → تَدَخَّرَ (dumaladi).

Ikkinchi bob — ikki shaklda uchraydi: اِفْعَلَّ (masalan اِحْرَنْجَمَ — to'planib, izdiham hosil qildi) va اِفْعَلَّ (masalan اِفْشَعَرَ — jismi jimirlab ketdi, tuklari tikka bo'ldi). Bu boblar nisbatan kam qo'llanadi va ko'proq klassik adabiy matnlarda, ayniqsa jismoniy-hissiy holatlarni kuchli tasvirlashda uchraydi. Ruboiy mazid fe'llarning umumiy soni sulasiy mazidga nisbatan ancha kam bo'lsa-da, ularni bilish arab tili morfologik tizimining to'liq manzarasini tasavvur qilish uchun zarurdir.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, arab tili fe'l morfologiyasi ikki asosiy tasnif tizimiga tayanadi: o'zak harflari soni va ziyoda harflar mavjudligiga ko'ra mujarrad-mazid tasnifi, hamda o'zak harflarining tabiatiga ko'ra sahih-mu'tall tasnifi. Bu ikki tizim bir-biridan mustaqil bo'lib, amalda ular bir-biri bilan kesishishi mumkin — masalan bir fe'l ham mazid, ham mu'tall bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, mujarrad fe'llar sulasiy (uch harfli, olti bobga bo'linuvchi) va ruboiy (to'rt harfli, bitta vaznga ega) turlarga bo'linishi, mazid fe'llar esa ziyoda harflar soniga qarab uch guruhga (bir harf ziyoda — bob 2–4, ikki harf ziyoda — bob 5–9, uch harf ziyoda — bob 10) taqsimlanishi hamda har bir bobning o'ziga xos semantik funksiyasi (ta'diya, musho'raka, mutāwa'a, talab va h.k.) mavjudligi aniqlandi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Sībawayh, 'Amr ibn 'Uthmān. Al-Kitāb. — Al-Qāhira: Al-Khānjī, jild IV.
2. Ibn 'Aqīl, Bahā' ad-Dīn. Sharh Ibn 'Aqīl 'alā Alfiyyat Ibn Mālik. — Bayrūt: Dār at-Turāth, jild II.
3. Al-Ḥamlāwī, Aḥmad. Shadhā al-'Arf fi Fann aş-Ṣarf. — Al-Qāhira: Al-Maktaba al-'Aşriyya.
4. Al-Ghalāyīnī, Muşţafā. Jāmi' ad-Durūs al-'Arabiyya. — Bayrūt: Al-Maktaba al-'Aşriyya, jild I.
5. Ḥasan, 'Abbās. An-Naḥw al-Wāfi. — Al-Qāhira: Dār al-Ma'ārif, jild IV.
6. Kovalyov A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabskogo yazyka. — Moskva: Vostochnaya literatura, 1998.